

Dr sc Damir NADAREVIĆ*
Kazneno-popravni zavod Bihać

Prof. dr Nebojša MACANović**
Vanredni profesor
Fakultet političkih nauka
Banja Luka

Pregledni rad
Primljeno: 10. jun 2022.
Prihvaćeno: 2. avgust 2022.
UDK: 343.81:725.6
316.614:343.261-052
<https://doi.org/10.47152/rkkp.61.2.7>

ARHITEKTONSKA RJEŠENJA KAO KOMUNIKACIJSKE PREPREKE U ZATVORU

Arhitektura je umjetnička forma koja pored estetske funkcije mora ispuniti i onu praktičnu. Zatvori su građevine koje su po svojoj funkciji najbliže fortifikacijskim (utvrdnim) arhitekturnim poduhvatima. Zbog toga je funkcionalnost prenaplašena u odnosu na estetiku. Međutim, zatvor je arhitektonska forma koja, pored navedenoga, ima zadatak i da komunicira sa sredinom. Iz komunikološke perspektive važan je semi-otički pristup razumijevanju arhitekture zatvora jer se radi o simboličkom jeziku. Na jednoj strani simbolizira moć države, njenu snagu i odlučnost da zaštiti svoje dobro (zakone) – generalna prevencija. Na drugoj strani, polazeći od ciljeva kažnjavanja, preodgoja i resocijalizacije (specijalna prevencija) arhitekturna rješenja moraju biti takva da ne marginaliziraju, segregiraju i izoliraju, moraju podržavati integraciju. Dakle, zatvor se makluanovski (Herbert Marshall McLuhan) može istovremeno shvatiti kao mediji i kao poruka. Medij je određena arhitektonska forma a poruka su deklarativni ciljevi svrhe izvršenja kazne

* E-mail: damir.nadarevic2@gmail.com

** E-mail: nebojsa.macanovic@fpn.unibl.org

zatvora (resocijalizacija i preodgoj). U radu pokušavamo „pomiriti“ antagonizme koje su, po etimologiji, svojstveni formi (objektu) i sadržaju (zadacima) zatvora.

Ključne riječi: arhitektura, zatvor, komunikacija, zatvorenici

1. Uvod

“Nema slučajnih građevina, izdvojenih iz ljudskog društva u kojem su nikle, i njegovih potreba, želja i shvaćanja, kao što nema proizvoljnih linija i bezrazložnih oblika u arhitekturi. A postanak i život svake velike, lijepe i korisne građevine, kao i njen odnos prema naselju u kojem je podignuta, često nose u sebi složene i tajanstvene drame i priče.”

Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*

Zatvor je vjerovatno jedina institucija u kojoj su prostor i vrijeme kazna. Prostor, dakle definiše i svrhu i cilj ustanove. Ljudi koji su počinili krivično djelo se zatvaraju: da se izoluju od onih koji poštuju društvene norme, da bi ih se kaznilo, da bi se „zaštitilo društvo“, te da bi im se dalo do znanja da se takvo ponašanje neće tolerisati. Prostor se, dakle, koristi u svrhu korigiranja ličnosti i njenog ponašanja. Boravak u zatvoru, pored kažnjavanja, ima i vrlo ambiciozan cilj, preodgoj i resocijalizaciju zatvorenika. Niti jedna institucija ne koristi prostor na ovaj način. U prostorijama bolnice se ljudi liječe, u školi obrazuju (i odgajaju) u prodavnici kupuju. Prostor je forma koja nudi određene sadržaje. Samo u zatvoru forma postaje sadržaj (iako tako ne bi trebalo biti). Različitim programima tretmana se pokušava raditi na preodgoju i resocijalizaciji zatvorenika, međutim prostor u kojem se ti programi odvijaju je dominantan i u konačnici određuje i te programe. Razlozi za to su različiti, od sigurnosnih do retributivnih i ekonomskih. Dakle, niti jedan oblik rada ili program tretmana se neće provesti ako postoji mogućnost zloupotrebe i bijega zatvorenika za vrijeme njegovog izvođenja. Zatvori moraju odvrćati zatvorenike od ponovnog činjenja krivičnih djela ali i odvrćati potencijalne počiniocce (generalna prevencija)¹ (Kupčević-Mladenović, 1972). U tom kontekstu podijeljena su mišljenja kakav bi standard (životni, smještajni)

¹ Svrha kažnjavanja je data u članu 42 Krivičnog zakona FBiH (Službene novine FBiH 36/03). Više o pojmovima „generalne“ i „specijalne“ prevencije vidjeti u Kupčević- Mladenović, R. (1972) *Osnovi penologije*. Svjetlost, Sarajevo.

trebali imati zatvorenici za vrijeme izdržavanja kazne i kakvu bi, barem, percepciju trebali imati građani o zatvorima. Na jednoj strani su zagovornici zastrašujućih građevina jer treba da „kaznene institucije, sa svojim arhitektonskim rješenjima (visoke zidine, rešetke i straža) simbolizuju odvojenost čovjeka od porodice, izdvojenost čovjeka iz društvene zajednice“ (Korać, 2008: 95). Položaj prostorija se ne određuje na način da zadovoljava zahtjeve komfora i funkcionalnosti, nego isključivo sigurnosne zahtjeve (Fuko, 1997). Prevladava minimalizam u uređenju prostorija jer je ekonomičan i jeftin za održavanje. Boje koje se koriste se najlakše održavaju, interakcije se odvijaju na „službenom odstojanju“, namještaj je ekonomičan ali ne i estetski i sl. (Nešić, 2014). Ružno, neudobno, iritirajuće postaje poželjno, s objašnjenjem „pa zatvor je, nije hotel“. Predodžba zatvora, njegov eksterijer i enterijer su standardizovani i zatvorenici ih doživljavaju kao nešto nepromjenjivo². Dakle, samo postojanje ovakvog tipa ustanove je zastrašujuće i bez obzira na obavezu poštivanja međunarodnih standarda smještaja zatvorenika³ i nastojanja države da te obaveze ispuni zatvor je neprijatnost i za većinu ljudi nije privlačna opcija.

Na drugoj strani, zatvori su „veza dva svijeta“, dva društva. Nisu deponija za odlaganje ljudi koji ne poštuju pravila nego mjesta gdje se ta pravila uče, ne ulazeći u razloge zbog kojih nisu naučena ranije. Nelson Mandela (1994 prema Coyle, 2002: 15), u svojoj autobiografiji, tvrdi: «Kaže se da nitko istinski ne poznaje naciju sve dok nije boravio u njenom zatvoru. Naciju ne treba suditi po tome kako postupa sa svojim građanima koji se nalaze na vrhu, već sa onima koji su na dnu». Temelj humanosti svakoga društva je ljudski odnos prema svakom pojedincu, članu zajednice (i prema drugim zajednicama). Humanost shvatamo u svim njenim dimenzijama pa tako i u odnosu prema okolini koja je proizvod čovjeka ali koja i definira čovjeka. Ljudi su skloni ponašati se onako kako okolina očekuje od

-
- 2 Na prvom intervjuu autora rada sa zatvorenicima, neposredno po dolasku na izdržavanje kazne zatvora, ponudi im se da daju prijedlog kako bi uredili sobu u kojoj bi izdržavali kaznu (pitanja: Kako Vam je izgledala soba u koju ste smješteni? Šta bi promijenili u sobi u kojoj ste smješteni? Kako bi vi uredili svoju zatvorsku sobu? Koliko bi bilo zatvorenika u njoj, boja zidova, koji namještaj, raspored namještaja, temperatura?) Dobili smo vrlo zanimljive odgovore. Izdvajamo samo neke. Većina bi ih u sobu smjestila pet zatvorenika (niko ne bi bio sam) i od namještaja bi stavili krevet, ormarić i televizor, eventualno neko i tepih. Na pitanje zar im ne bi bilo ljepše gledati televizor sjedeći u fotelji, nasmijali su se, razumijevajući opasku kao šalu, tvrdeći da fotelja ne ide u zatvoreničku sobu, „pa ovo je zatvor“.
 - 3 Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT) daje precizne smjernice kakav bi smještaj zatvorenika trebao biti. Pogledati neke izvještaje CPT, najnoviji su: Izvadak iz 30. Opšteg izvještaja CPT-a objavljenog 2021. godine – Prag pristojnosti za zatvore – kriteriji za procjenu uslova u pritvoru/zatvoru CPT/inf (2021)5-part, te Izvadak iz 31. Opšteg izvještaja CPT-a objavljen 21. aprila 2022. godine – Borba protiv prenapučenosti zatvora (CPT/inf (2022) 5 – part.

njih, kako ih se percipira. Smještaj zatvorenika u ustanove koje služe isključivo njihovoj izolaciji od društva, koje im donose patnju samo produbljuje jaz između zatvorenika i društva. Zbog toga kao crvenu nit cijeloga rada postavljamo tezu da arhitektura ne smije biti u funkciji kažnjavanja.

U radu smo metodom eksplikativne analize detaljnije proučili predmet istraživanja, doprinijeli njegovom objašnjenju i utvrđivanju postojanja veza između arhitekture zatvora i komunikacije te resocijalizacije zatvorenika. Etnografska metoda kvalitativnog promatranja sa sudjelovanjem omogućila nam je kvalitetnije opažanje zajednice, veza, korelacija i uzroka pojava. Istraživanje je provedeno u Kazneno popravnom zavodu poluotvorenog tipa u Bihaću gdje je jedan od autora rada zaposlen kao šef odsjeka za ispitivanje ličnosti zatvorenih osoba. Dakle, autor/istraživač je kao periferni član (*peripheral-member-research*) bio u bliskoj interakciji s ostalim članovima (zatvorenicima), no bez sudjelovanja u aktivnostima koje su bit skupnog pripadništva. Etnografska metoda omogućila je slobodu izražaja autora, koja nije sputana predeterminiranim kategorijama i omogućila naknadno utvrđivanje dodatnih varijabli, prostornih faktora koji utječu na resocijalizaciju zatvorenika. Ustanovljeni su daleko širi trendovi, oblici i stilovi ponašanja što ne bi bilo moguće kvantitativni promatranjem usmjerenim samo na neke isječke stvarnosti koji bi kasnije bili oblikovani u varijable (više o metodi u Adler i Adler, 1998: 80–81).

Cilj istraživanja je bio utvrditi da li arhitektura zatvora ima funkciju kažnjavanja te kako utječe na međusobnu komunikaciju samih zatvorenika ali i na komunikaciju zatvorenika s uposlenicima i u konačnici na proces njihove resocijalizacije i preodgoja.

2. Značaj prostora u interakciji

„Teritorija je također i oblast ili prostor oko osobe koji ona naziva svojim, smatrajući ga, na neki način, produžetkom vlastitog tijela. Svaka osoba ima svoj sopstveni lični prostor, koji obuhvata oblast koja okružuje ono što joj pripada – njen dom, ograđen ogradom, unutrašnjost njenog vozila, vlastitu spavaću sobu ili omiljenu fotelju i, kao što je otkrio dr. Hall⁴, određeni vazdušni prostor oko njenog tijela“ (Piz, Piz, 2009: 206). Dakle, prostor je „dio ličnosti“ svakoga čovjeka.

Predmeti u prostoru pored svoje funkcionalnosti imaju i simbolično značenje koje utječe na percepciju prostora, ali i interakcije osoba koje se nalaze u

4 Američki antropolog Edvard Hall pionir proučavanja potreba čovjeka u prostoru početkom 1960-ih skovao je termin „proksemija“ od engleske riječi „proximity“ – blizina, neposrednost (Piz, Piz, 2009: 205).

tom prostoru. Često u kancelarijama vidimo sliku djece, cvijeće, ili neki drugi predmet koji službenim prostorijama daje dio identiteta osobe koja radi u njima. Potreba potvrde identiteta preko intimnih predmeta nije ništa manja kod zatvorenika u odnosu na druge ljude. Naprotiv, u totalnim ustanovama je ona puno veća iz najmanje dva razloga: manjka informacijskih poticaja te specifičnih identitetskih obilježja zatvorske populacije (koja su gotovo po pravilu resocijalizacijski neprihvatljiva). Još je Goffman u svojoj knjizi *Azili* (1961) pisao o psihološkoj atmosferi koja vlada u „totalnim ustanovama“ (kao što su zatvori, kasarne, duševne bolnice). Autor pod pojmom totalna ustanova podrazumijeva „/.../mjesto boravka i rada, gdje veliki broj pojedinaca stavljenih u istu situaciju, odvojenih od spoljašnjeg svijeta za jedan relativno dugi period, zajedno žive u izolaciji, i čiji je život izričito i detaljno regulisan“ (Goffman, 1961: xiii prema *Extracts from Erving Goffman with concept links* (1961) i Goffman, 1968: 41 prema Špadijer-Džinić, 1973: 42). Dakle, riječ je o ustanovama gdje čovjek na istom mjestu i spava i radi i jede, druži se sa drugima stanovnicima te ustanove, bavi se slobodnim aktivnostima. Prostorne, a često niti jasne vremenske, granice između navedenih aktivnosti nema tako da jednolična svakodnevnica i monotonost dodatno otežavaju boravak u njima. Ustanova, svojom organizacijom, arhitekturom, odnosima uposlenika i štićenika, zadacima „zahvata“ štićenike u potpunosti, totalno. Ovdje nije riječ samo o okupiranosti na nivou rutinerskog obavljanja aktivnosti. Totalnost se ne ogleda samo u ograničenjima koja se u cilju „efikasnog“ funkcionisanja ustanove nameću njihovim korisnicima. „Zarobljen je um“. Kontekst ustanove se ne može izbaciti iz misli, ponašanja, komuniciranja, sistema vrijednosti... Malo je prostora izvan te totalnosti, a ako postoji i on je uređen pravilima ustanove (npr. posjete rodbine, eventualno nekakvi hobiji i sl.).

Dakle, prilikom svake interpersonalne komunikacije treba uzeti u obzir i okolinu u kojoj se trenutačno sugovornici nalaze. Pri tome moramo voditi računa kako o teritoriju tako i o predmetima koji se nalaze na određenom prostoru odnosno faktorima koji nisu dio komunikacije ali neposredno utječu na nju.

Prostori u kojima zatvorenici izdržavaju kaznu, u kojima se obavljaju intervjui, savjetovanja, terapijske aktivnosti, u kojima rade, objeduju, bave se slobodnim aktivnostima moraju biti uređeni na način da pomažu u strukturiranju komunikacije i, u konačnici, procesa resocijalizacije. „Sterilni“, strogo uređeni prostori, formacijski raspored namještaja i sl. koji moraju zadovoljiti sigurnosne standarde samo produbljuju interakcijski jaz između uposlenika i zatvorenika.

Knapp i Hall, (2010: 111–113) tvrde da je slijedećih šest dimenzija bitnih za percepciju sredine i skladno tome za način komunikacije:

Opažanje formalnosti – cijeni se odnos formalno – neformalno na način da što je veća formalnost komunikacija je manje opuštena, površnija, nesigurnija,

konvencionalnija. U zatvoru formalni odnos uposlenika prema zatvorenicima je zakonska obaveza. U komunikaciji se međusobno persiraju, komunikacija se može odvijati samo na nivou kojim se ostvaruje svrha izvršenja kazne, planirano i s jasnim ciljevima. Odvija se u strogo određenom prostoru, mjestu za pretres, kancelariji, te vrlo rijetko u zatvoreničkoj sobi i to samo kada je potrebno preneti informaciju većem broju zatvorenika.

Osjećaj topline – „okruženja u kojima osjećamo emocionalnu toplinu potiču nas da se zadržimo, opustimo, osjećamo ugodno“ (Knapp i Hall, 2010: 112). Kako stvoriti takvo okruženje u totalnoj ustanovi kao što je zatvor? Zatvori nisu ustanove u koje se ulazi dobrovoljno, oni su kazna, a kazna je najčešće nešto neprijatno. Odatle i animozitet prema toj sredini. Osjećaju doprinosi i sam prostor. U zatvoru se prije pazi na funkcionalnost, zadovoljavanje sigurnosnih zahtjeva, lakše održavanje higijene i sl. prije nego na estetiku i stvaranje prijatnoga ugođaja. Međutim, detalji mogu znatno pridonijeti stvaranju prijatnije sredine – tepih s motivima domaćeg kraja, neki suvenir, slika porodice itd.

Opažanje privatnosti – osjećaj privatnosti utječe na komunikaciju na način ako je udaljenost između sugovornika manja, poruke su intimnije, tiše se govori i sl. Obično zatvoreni, zatamnjeni, topli prostori stvaraju osjećaj veće privatnosti. Često i neki predmet u okolini može stvoriti percepciju privatnosti. Privatna posteljina na krevetima, slika, pribor za higijenu i sl. u zatvoreničkoj sobi će pridonijeti osjećaju koliko toliko domaće atmosfere. „Svaki interijer odaje neverbalno umijeće onih koji u njemu stanuju. Izbor materijala, raspored prostora, tip predmeta koji privlače pažnju ili traže da ih se dotakne – u usporedbi s onima koji odbijaju ili odvrćaju – imaju mnogo toga reći o preferiranim osjetnim modalitetima svojih vlasnika“ (Reusch i Kees prema Knapp, Hall, 2002: 109). Zatvorenici, u zatvoru, nemaju mogućnost učešća u određivanju rasporeda prostorija i njihovog uređenja. Međutim, neki „mikroprostor“ mogu personalizirati, dati mu njima svojstveni „duh“.

Opažanje poznatosti – kada dođemo u nepoznatu sredinu najprije je „ispitujemo“, provjeravamo običaje i rituale, krećemo se polako i povezujemo je s okolinom koju poznajemo, pravimo poređenja. Zatvor je, izuzev za povratnike, iskustvo koje se rijetko gdje moglo doživjeti. Neki segmenti života liče na one iz vremena služenja vojnoga roka, škole i sl. Međutim, interpersonalni odnosi su nešto nedoživljeno (i nezaboravno). Dakle, nepoznato stvara osjećaj straha, često i dezorijentisanosti što treba imati u vidu posebno prilikom prvih intervjua sa zatvorenicima.

Opažanje ograničenja – „dio naše ukupne reakcije na okolinu temelji na tome doživljavamo li da je možemo (i koliko lako) napustiti“ (Knapp i Hall, 2010: 113). U zatvoru ovo sputavanje je posebno naglašeno. Stalna usmjerenost zatvorenika jednih na druge, nemogućnost izbjegavanja interakcija i komunikacije

povećava napetosti i netrpeljivosti, ali i potrebu intimizacije odnosa. Ovakve okolnosti stvaraju pogodno tlo za razvoj tračeva, ogovaranja i sl.

Opažanje distance – distanca u komunikaciji može biti stalna i psihološka. Neko se može nalaziti na drugom spratu, u drugoj zgradi i u tom slučaju govori-mo o stvarnoj udaljenosti koja onemogućava komunikaciju, međutim drugi slučaj je kada osobe koje su blizu, bez ikakvih barijera „hladne“, nezainteresirane i ne komuniciraju, ne gledaju se u oči, šute, nervozno se smiju, obraćaju svima prisut-nima i kada se nešto odnosi samo na jednog sagovornika. Distanca između upo-slenika i zatvorenika postoji. Proizlazi iz činjenice da je pored zakonskih odredbi nalažu i kodeksi oba sistema (formalnog i neformalnog). Međutim, ona se neće narušiti ukoliko se zatvorenik nakratko dodirne rukom, ako ga se uljudno pozdra-vi, smjesti u prostoriju s prijatnom atmosferom, počasti cigaretom, kafom⁵ i sl.

Zatvorenici se nalaze u svojim sobama. Komunikacija je ograničena prije svega na osobe koje su s njima u sobi. Zabranjen je prelazak iz jedne sobe u drugu. Dalje, komunikacija sa zatvorskim stražarima podrazumijeva prelaženje nekih prepreka. U dežuranu se ne smije ući bez odobrenja stražara. Drugi zatvorenici prate komunikaciju svakoga pojedinca. Komunikacija je reducirana na najnužniju jer sve drugo nije u skladu sa zatvoreničkim kodeksom. Također i zadržavanje kod odgajatelja se kosi s navedenim kodeksom⁶. Pored toga, uprava i odgajatelji su odvojeni od zatvoreničkog odjela i za razgovor s odgajateljem i drugim uposleni-cima zatvorenici trebaju pisati molbu na propisanom obrascu. Obasce dijeli za-tvorenik pa u slučajevima kada ih nema, one „zaštekane“ prodaje za cigaretu. Sve su to proceduralne i prostorne prepreke koje onemogućavaju sami početak komu-nikacije. Dakle, nešto što se treba savladati da bi se moglo komunicirati. Međutim, te i slične „prepreke“ su također komunikacija, određuju način komunikacije, osje-ćaje strana u komunikacijskom procesu, njihove namjere, hijerarhiju potreba i sl. Pored toga, organizacija ustanove, njena percepcija i pravila ponašanja također utječu na komunikaciju. Interakcija uposlenika i zatvorenika je vezana i za način funkcionisanja neformalnog zatvorskog sistema čija su pravila također specifična, kao i način komunikacije među zatvorenicima (Macanović, 2007). Mnogi autori

-
- 5 U praksi autora rada se dogodio slučaj zatvorenika koji je molio da mu se omogući da popije espre-so kafu. Zatvorenik je bio primjernog vladanja i vrlo emotivno je doživljavao boravak u zatvoru. Gotovo svakodnevno je plakao, posebno na razgovorima kada je spominjao porodicu. Imao je mogućnost neograničenog konzumiranja kafe, svakodnevno, međutim espresso iz „automata“ ga je asociirao na slobodu, na suprugu s kojom je pio kafu u određenom kafiću. Po izdržanoj kazni tvrdio je da je ta kafa bio prelomni trenutak u njegovom životu, da je prije toga razmišljao o samoubistvu jer se osjećao jako poniženim, beskorisnim i depriviranim.
 - 6 Za zatvorenika koji se dulje zadrži kod odgajatelja na razgovoru kažu, u zatvoreničkom žargonu, da je snimao longplejku (većina ih i ne zna da je riječ o LP gramofonskoj ploči), aludirajući da je „pjevao“ odnosno izdao neke njihove tajne.

(Jovanić, Petrović, Macanović, 2020; Knežević, 2008; Macanović, Nadarević, 2014; Macanović, Kuprešanin, 2016; Macanović, Selak, 2016; Špadijer – Džinić, 1973) su ukazivali na psihološku atmosferu u zatvorima i njihovu refleksiju na ponašanje zatvorenika i sprovođenje institucionalnog preodgojnog tretmana. Neformalni zatvorski sistem ima svoj kodeks ponašanja koji omogućava zatvorenicima da lakše i sigurnije izdrže svoju kaznu, ali ne i da promijene svoje kriminogene navike i sistem vrijednosti. Pridržavanjem i poštovanjem tih pravila osuđena lica osiguravaju sebi zaštitu i lakše izdržavanje zatvorske kazne kada su u pitanju brojne deprivacije koje su prisutne u penalnim ustanovama (Macanović, 2021).

3. Istorijski razvoj arhitekturnih rješenja zatvora

Od postanka ljudskog društva postojao je neki oblik izolacije osoba koje su kršile društvene norme. U početku zatvori su imali drugačiju funkciju od one koju imaju danas. Najprije su služili za zadržavanje pred izvršenje neke druge kazne. Fuko (1997: 223) s aspekta same arhitekture ističe da je zatvor nastao izvan sudskog aparata, „... u vrijeme kada su u čitavom društvenom tkivu izgrađivani postupci kojima je bio cilj odjeljivanje, prostorno raspoređivanje i vezivanje jedinki za utvrđeno mjesto, njihovo klasifikovanje i maksimalno iskorišćavanje njihovih snaga i vremena, postupci za dresiranje tijela, kodifikovanje cjelokupnog ponašanja, obezbjeđivanje stalne i besprijekorne vidljivosti ...“. Definicija je gotovo svevremenska i primjenjiva i do danas.

Slično, Knežević (2008) daje zanimljivu analizu pojmova vezanih za kaznu zatvora povezujući ih s prostorom i uvjetima izvršenja ovog oblika sankcija. Ističe da je u starom Rimu izraz *cercer* (nastao od hebrejske riječi *karkar* = pokopati, sahraniti) pored zatvora. Znači i pregrađen prostor trkališta iz kojeg su se konji puštali na početku trke (Žepić, 1991 prema Knežević, 2008) ili robovi u arenu za borbu. U hebrejskom jeziku za pojam zatvora imaju nekoliko izraza *Beth ha-keli* (kuća za pritvor), *Beth haasourim* (kuća onih koji su u lancima), *Beth ha-mah-pecheth* (naprava kojom su se istovremeno povezivale noge i ruke) i *Bor* (cisterna, podzemno skladište) (The Catholic Encyclopedia, 2003 prema Knežević, 2008) s obzirom na to da su prvi zatvori bili pod zemljom. Također i u francuskom jeziku riječ *oubliettes* (ublije) se koristila za zatvore smještene duboko pod zemljom. Čelije su imale samo stropni izlaz koji zatvorenik nije mogao dohvatiti. Poslije se prema istom principu grade kamene kule, samo ovaj put iznad zemlje. Jedan takav zatvor je čuvena Bastilla u Parizu (isto). Bastilla je sagrađena u 14. vijeku za zaštitu ulaza u Pariz, Sent Antoan. Već u 15. vijeku postaje zatvor, uglavnom za političke zatvorenike (Crnjanski Spasojević, Uskoković, 2016a).

Dakle, kazna zatvora se ne poklapa s nastankom kazne lišenja slobode. Tek sredinom 16. vijeka se pokušava uvesti u kazneni sistem zatvaranje koje bi bilo u funkciji kažnjavanja. Srednjovjekovni zakon Karla V iz 1532. godine, poznat kao Karolina, je predviđao kaznu doživotnog zatvora. Dalje, zatvor smješten u dvorcu Bridwell u Londonu osnovan 1553. godine bio je namijenjen za zadržavanje ljudi kako bi ih se naviknulo na rad. U ovaj zatvor smješteni su uglavnom seljaci koji su usljed industrijske revolucije izgubili svoju imovinu i iz sela su osiromašeni došli u grad te tu postali skitnice. U Njemačkoj je otvoren prvi zatvor 1577. godine i u njega su pored skitnica i prosjaka smještane i kriminalne osobe. U Amsterdamu je osnovan zavod za maloljetne osobe 1595. godine, a godinu kasnije i za žene. U srednjoj Evropi dolazi do ekspanzije razvoja zatvora u toku cijeloga 17. vijeka. To su zatvori u Bremenu 1609, Libeku 1613, Hamburgu 1622, Beču 1670 itd. Međutim, tek poslije francuske buržoaske revolucije u ovim ustanovama se izvršava kazna lišenja slobode (Atanacković, 1988). „U osamnaestom vijeku osnivaju se i ustanove popravnog karaktera. Papa Kliment Jedanaesti osniva, 1703. godine, pri bolnici „Sveti Mihailo“ u Rimu, Odjeljenje za maloljetne delinkvente, gde se tretman sprovodio u duhu praštanja i milosrđa. Godine 1759. Marija Terezija u Milanu osniva popravni dom sa 140 ćelija, a Viktor Viler, 1775. godine, sličnu ustanovu kazneno-popravne koncepcije” (Crnjanski Spasojević, Uskoković, 2016a).

Kasnije, na našim prostorima i svuda kuda je dopirao utjecaj turske arhitekture zatvori se smještaju u tvrđave, npr. Bihaćka tvrđava koja se kao zatvor koristila sve do pedesetih godina prošloga vijeka, zatim Kršla u Tuzli koja se koristi do 1905 kada je srušena zbog izgradnje Gimnazije. Austrougarska krajem 19. vijeka pravi zatvorsku zgradu zvanu Štok (dobila ime po arhitekti)⁷. Austro-Ugarska po aneksiji Bosne i Hercegovine nastavlja koristiti te objekte za zatvore, ali i gradi nove (pored navedenog tuzlanskog zatvora i KPZ Zenica u periodu od 1886 do 1889. godine, zatvor u Mostaru 1891. godine, 1889. godine tzv. „Crna kuća“ u Banja Luci itd.). U početku, namjenski prostori za smještaj osoba kojima je izrečena kazna zatvora, smještaju se obično na pusta mjesta, otoke, poljoprivredna dobra, rubove gradova i sl. U našoj državi zatvori, kada su pravljani, također su bili na rubovima mjesta, međutim sadašnji zatvori izgrađeni su prije nekih 100 godina i razvojem mjesta centri su premješteni ili su barem proširivani tako da su zatvori, u današnje vrijeme, u BiH smješteni u širem centru grada. Tako u reprezentativnim dijelovima grada vrlo često imamo velike, sive građevine s betonskim, visokim zidovima, s kulama – stražarama na uglovima zgrada, ostrim žicama – žiletima na vrhu zidova (primjeri Bihać, Mostar, Zenica, Sarajevo...).

7 Podatak uzet s web stranice KPZ Tuzla.

4. Arhitektura zatvora kao komunikološki koncept

Na našim prostorima su postojala dva tipa arhitektonskih rješenja zatvora – Obern-Sing-Sing i takozvani pensilvanijski model⁸ (Crnjanski Spasojević, Uskoković, 2016b). Za oba je karakterističan radijalni raspored sa zatvorenicima smještenim u krilima oko središnjeg promatračkog prostora (Karthus i dr., 2019: 197). Razlika je samo u načinu rasporeda prostorija. Dok je pensilvanijski model podrazumijeva razmještaj ćelija duž spoljnih zidova zatvora, Obern-Sing-Sing model ima unutarnje ćelije.

Obernški sistem gradnje zatvora podrazumijevao je četverougao ni raspored objekata u čijoj sredini se nalazila zatvorena površina (šetalište). Karakteriše ga visok stepen sigurnosti jer se ćelije sučeljavaju leđima i izlazom su okrenute prema hodniku, koji je duž spoljnih zidova zatvora (Crnjanski Spasojević, Uskoković, 2016b). Bijeg iz takvih prostorija prokopavanjem zidova nije moguć jer se ne dopijeva izvan zatvora nego eventualno u susjednu ćeliju, hodnik zatvora ili u najboljem slučaju zatvorsko dvorište koje je ponovo ograđeno visokim zidovima. Takve prostorije imaju manjak svjetlosti, svježeg zraka, slabo su osvijetljene i zagušljive. Kod nas je data prednost ovom modelu. Izgled takvih zatvora je prijeteći, neprijatan, hladan. Međutim, takvi su s razlogom. Smatralo se da su zatvori simbol unutarnje moći države, moći koja mora zastrašivati vlastite građane, držati ih pokornima. Zbog toga i čitav kompleks mora izgledati zastrašujuće. Arhitektura zatvora koji su građeni u 18 i 19. vijeku (a većina zatvora u BiH je iz toga perioda) imala je za cilj projicirati sliku države kao pravednog i strogog sudije te ukazati na ozbiljnost slanja počinioca krivičnih djela u zatvor (Karthus i dr., 2019: 197).

Pomenuti Obern-Sing-Sing tip zatvora je rađen prema modelu Benthamovog panoptikona⁹. Naime, cilj čitavog projekta je bio sa što manje ljudi nadzirati što veći broj zatvorenika, te sam objekt „isparcelisati“ na način da se u istom trenutku što manje zatvorenika nalazi na istom mjestu (manje grupe je lakše kontrolisati). Riječ je o primjeru arhitekture u funkciji moći i nadzora (Fuko, 1997). Prema izvornom modelu Panoptikona arhitektura zatvora obuhvata kulu smještenu u sredini kružnog objekta na način da se iz kule mogu nadzirati ćelije koje se nalaze duž čitave zgrade. Idealno bi bilo da je taj dio koji je okrenut prema kuli

8 Ime je dobio po tzv. pensilvanijskom, filadelfijskom ili ćelijskom sistemu izvršenja kazne. Nastaje 1787. godine na poticaj grupe reformista koji su pripadali vjerskoj sekci Quakera. Pojavljuju se kao reakcija na probleme koji su se pojavljivali pri zajedničkom izdržavanju kazne. Podrazumijeva potpunu izolaciju zatvorenika od društva kako bi imali vremena i mira da razmisle o svojim postupcima i da se pokaju (Knežević, 2008: 111).

9 Filozof i socijalni teoretičar Jeremy Bentham je 1791. godine projektovao je ustanovu koju je nazvao panopticon (*pan* – sve i *opticon* – vidjeti). Više o pantoptikonu u Bentam, Dž. (2014). *Panoptikon*. Novi Sad: Mediterran Publishing d.o.o.

staklen i da je osvijetljena cijela ćelija a svjetlost se ne reflektuje. Svetlost prolazi kroz ćeliju i osvetljava zatvorenika u njoj. Zatvorenici su jedni od drugih odvojeni zidovima i pod stalnim nadzorom čuvara iz centralne kule, koga oni ne mogu da vide (Barton, Barton, 1993). Za Fukoa Panoptikon nije samo nacrt savršene disciplinske ustanove, nego ima znatno dublje značenje. Ideju Panoptikon pokušava primijeniti na cijelo društvo kao rješenje problema društva u cjelini. Radi se o stvaranju disciplinskog društva, odnosno društva nadzora, u kojem smo svi mi u panoptičkom stroju. Dakle, Panoptikon je, prema Fukou shema „primjenjiva na sve ustanove u granicama prostora koji nije prevelik i gdje pod nadzorom treba držati određeni broj osoba“ (Fuko, 1997: 211). Primjenjiv je u svim društvenim institucijama, zatvorima, bolnicama, popravnim domovima, radionicama jer omogućava nadgledanje, kontrolu i praćenje (Fuko, 1997: 208–209). Ovaj nadzor se ne smije posmatrati kao neki oblik tiranije jer su panoptičke ustanove izložene nadzoru cijeloga društva, sve je transparentno, svaki član društva ima mogućnost uvida u to kako funkcioniraju škole, zatvori, bolnice, radionice (isto: 213). Taj nadzor građani ostvaruju preko predstavnika koje biraju u organe vlasti i njihove komisije (tako bi barem trebalo biti).

Benthamov koncept Panoptikona nije zaživio i nijedan zatvor nikada nije sagrađen striktnim praćenjem njegovog nacrtu. Najbliži njemu bio je zatvor *Presidio Modelo* na Kubi izgrađen u periodu 1926–1931. godine za vrijeme represivnog režima Gerarda Machada. Za vrijeme Drugog svjetskog rata u zatvor su smješteni njemački i japanski zarobljenici, a u periodu od 1953. do 1955. godine u njemu je bio zatvoren i Fidel Castro. Poslije revolucije 1959. godine zatvor se koristio za političke disidente, kontra revolucionare, homoseksualce, Jehovine svjedoke. Zatvoren je 1967. godine i pretvoren u muzej (Kaushik, 2014).

U SAD u dvadesetom vijeku povećava se broj zatvora. Zatvorenici se smještaju u prenamijenjenim vojnim objektima, jer ih se nastoji skloniti iz urbanih dijelova. Poslije Drugoga svjetskoga rata zatvori se prave u obliku gradskih vijećnica, knjižnica, škola. Poslije zastoja u arhitekturi zatvora 70-ih godina prošloga vijeka uvode se nova načela dizajna zatvora i već 80-ih godina imamo neke eksperimentalne modele zatvora s prostorima koji omogućavaju humaniji tretman zatvorenika. Međutim, s inicijativom privatnog financiranja (krajem prošloga vijeka i početkom ovoga) promijenjen je pristup projektiranju zatvora. Vjerovatno i pod utjecajem neoliberalističkih ideja u SAD govore o „ne-arhitekturi“ modernih zatvora nazvanoj „ne-mjesta za ne-ljude“ s usmjerenošću samo na logistiku smještaja i s prilično dehumanizirajućim uvjetima (Jewkes i dr., 2017 prema Karthaus i dr. 2019: 198). Od 2009. godine u arhitekturi zatvora dolazi do preokreta logike benthamovog panoptikuma. „Interdisciplinarni tim predvođen s Hilary Cottam i Buschowom Henleyem objavio je *Learning Works 20*, model

‘zatvora za 21. vijek’ koji se udaljava od arhitekture zasnovane na nametanju moći i umjesto toga fokusirajući se na obrazovanje“ (Karthaus i dr., 2019: 199). Model čini niz kuća raspoređenih u šahovskom rasporedu kako bi se maksimizirala društvena interakcija te poboljšala okolina kao npr. dotok prirodnog svjetla, ventilacija, pogled i sl. (isto). Govori se i o zatvorima usmjerenim na prirodu i odnos čovjeka i prirode kao bitnim rehabilitacijskim faktorom. Nazivaju ih „zeleni“ zatvori. O tzv. „zelenim“ zatvorima opsežnu studiju daje i Nacionalni institut za zatvore (US Department of Justice, National Institute of Corrections, 2011) u kojoj je data detaljna analiza nekolicine zatvora u SAD koji su se odlučili za tzv. samoodržive objekte. Date su preporuke i primjeri za nadogradnju postojećih popravnih ustanova s učinkovitim sredstvima rasvjete, grijanja, hlađenja, recikliranja otpada od hrane, organskog vrtlarstva, do vizionarskih primjera modela zgrade *Net Zero* s nultim emisijama ugljen dioksida, smanjenom potrošnjom energije i „upravljanja“ otpadom. Ukazuju na važnost „ozelenjavanja“ zatvora, razvoj ekološke pismenosti zatvorenika s ciljem kako smanjenja troškova poslovanja tako i izgradnje održive zajednice i pomoći zatvorenicima u integriranju u društvo na produktivan i smislen način (National Institute of Corrections, 2011). Upravo su zatvori i zatvorenici smatrani atraktivnim okruženjem i „živim laboratorijem“ za samoodržive ustanove zbog visokog stupnja uređenosti i kontrole ljudskog ponašanja, potrebe za stvaranjem produktivnih aktivnosti i mogućnosti smanjenja ekonomskog opterećenja društva (isto). Zanimljivi su primjeri pripreme zatvorenika za „zelene poslove“: a) Zaklada Safer u Illinoisu i Iowi vrši pripremu zatvorenika za poslove dekonstrukcije zgrada i urbano uređenje; b) Građanski radovi (*Civic Works*) u Baltimoru uključuje zatvorenike u čišćenje okoline, te c) Vermont radi za žene (*Vermont Works for Women – VWW*) koji ima nekoliko programa u kojima žene bivše zatvorenice obučavaju za izgradnju modularnih kuća, izradu stolarije, provođenje električnih instalacija, vodoinstalaterske poslove, krovopokrivanje i sl. (National Institute of Corrections, 2011: 45–47). Smatraju da su „zeleni zatvori“ budućnosti mirne i sigurne sredine sa širokim pristupom smislenim aktivnostima zatvorenika. U takvim sredinama tretman zatvorenika (savjetovanje, prehrana, rekreacija, programi obuke, liječenje) se odvijaju u neposrednoj blizini stambene jedinice i ne zahtijevaju stalnu pratnju osoblja. Dnevno svjetlo je prisutno u svim prostorijama, često iz prostorija imaju pogled na prirodu (i to ne kroz rešetke). Time se smanjuju troškovi rasvjete, stvara humano okruženje, bez agresivnosti. Uporedo se razvija i ekološka pismenost zatvorenika kako bi mogli razumjeti kontekst u kojem rade (National Institute of Corrections, 2011: 52–53). Takav pristup tretmanu je holistički i pokazuje da zatvor pored rehabilitacijske uloge mora pridonijeti i zdravlju zatvorenika i održivosti zajednice.

U Europi, među najmodernije kaznene zavode spada austrijski *Justizzentrum Leoben* koji više liči na neki rehabilitacijski centar sa bogatim smještajnim kapacitetima i popratnim sadržajima nego na zatvor. Ima nameštaj sa dizajnerskim potpisom, vrtove, tri sportska igrališta, sportsku dvoranu, sale za zabavu itd. koji mogu parirati hotelima više kategorije (primjere arhitekture modernih zatvora pogledajte na *Više od zatvora*, 2011). Poseban napredak u promjeni arhitekture zatvora vidimo u skandinavskim državama Norveškoj, Islandu, Danskoj gdje dizajnom zatvora pokušavaju potaknuti osobnu i intelektualnu kreativnost, pa čak i posebna životna iskustva povezana s otvorenošću, fleksibilnošću i „humanijim“ tretmanom (Hancock i Jewkes, 2011 prema Moran i Jewkes, 2014: 351). U tom kontekstu, npr. na Islandu projektni tim OOIO je pri projektiranju ženskog zatvora kao imperativ imao dizajn zatvora „koji ne izgleda kao zatvor, nema mračne prostore, male ćelije, ružne sive betonske zidove“. Dizajn zgrade je temeljen na otvorenim prostorima i prirodnom zelenilu (trava, cvijeće) (isto). Umjesto sivih zgrada napravljeno je nekoliko paviljona u obliku međusobno povezanih zupčanika satnog mehanizma koji omogućavaju prostorno odvajanje zatvorenika ali i propuštaju dovoljno svjetla i pogled vani koji daje osjećaj slobode. Na fasadi su ugrađene posude s tresetom i posađeno je cvijeće, tako da su dobili zgradu koja se mijenja s godišnjim dobima čineći tako zatvorski život „manje monotonim i više humanim i prirodnim“ (isto). Malo drugačiji je ekološki prihvatljivi zatvor Bastøy u Norveškoj. Riječ je o svojevrsnoj zatvorskoj farmi koja reciklira vlastiti otpad i zalaže se za smanjenje emisije ugljen dioksida. Fokus tretmana je na obrazovanju i radu. Zatvorenici konjima razvoze drva za ogrijev na otoku, koriste se solarne ploče, imaju stroge sisteme recikliranja i sl., a zatvorska zgrada se uklapa u koncepciju i filozofiju zgrada u Bastøyu. Zatvorenici su smješteni u male kuće, njih 7 do 15, imaju spavaonice, kuhinju, sobu za dnevni boravak, nalaze se u prirodnom okruženju bez rešetki na zidovima. Da li takve zgrade imaju i rehabilitacijski učinak teško je reći, međutim činjenica je da recidiv nizak (u Bastøyu je 16% što je niže od norveškog prosjeka (20%) a znatno niže od onoga u SAD (40%)) (isto). U prilog tome govore i istraživanja Kraftla i Adeya (2008: 228) o utjecaju zgrada na njihove stanovnike koja proširuju i na zatvorske objekte. Smatraju da zgrade imaju potencijal utjecati na svoje stanovnike na određene načine, generirati određene vrste situacija i stvarati određene prakse. Promatranje oblaka, ptica, dnevnog svjetla može poboljšati rehabilitaciju i umanjiti fizičko i psihičko nasilje. Riječ je o tzv. *teoriji o terapeutskim krajolicima* kojom se holistički pristupa sredini i promiču njene dobrobiti za čovjeka na fizičkom, emocionalnom, duhovnom, društvenom nivou.

U Bosni i Hercegovini većina zatvora je pravljena prije više od 100 godina (KPZ Tuzla, Mostar, Zenica, Foča, Sarajevo, Banja Luka), manji broj je nešto

mladih (Bihać prije 70 i novi dio u Banja Luci prije 30 godina) ili su prilagođeni postojeći objekti (Bijeljina, Orašje, Busovača). Međutim, u svima njima su dodavani novi objekti i novi sadržaji u cilju poboljšanja uvjeta boravka, ali i sigurnosnih uvjeta. Također, njihova arhitektura je pratila „zatvorske trendove“ doba u kojem su nastali a o kojima je bilo do sada riječi.

Zanimljiv projekt je izgradnja Državnog zatvora kojeg čini ukupno deset objekata od čega su četiri namijenjena smještaju zatvorenika i pritvorenika, a šest su servisni objekti sa svim popratnim sadržajima i sigurnosnim standardima za smještaj oko 350 osoba. Arhitektura zatvora odgovara tzv. pensilvanijskom sistemu, dakle odstupilo se od panoptikona što je i razumljivo imajući u vidu moderna tehnološka dostignuća za nadzor i sigurnost objekata i osoba (videonadzor, senzore, pokreta, topline i sl.). Međutim, i dalje pregradni zidovi, žica, sigurnosni poja-sevi, naoružani stražari u vanjskom obezbjeđenju ukazuju na „karakter“ ustanove.

Uprkos stalnim poboljšanjima uvjeta boravka u zatvorima u BiH i dalje ambijent potiče već interiorizirani animozitet zatvorenika i okoline prema zatvorima. I dalje prepoznajemo zatvor kao totalnu ustanovu. Zatvori su ustanove koje se regulacionim planovima nastoje skloniti izvan „gradske jezgre“ na periferiju. Arhitektonska rješenja, visoki zidovi, nekoliko zona žičane ograde, tzv. defanzivna žičana ograda postavljena na zidanu ogradu, dodatno izoliraju ustanovu od „vanjskoga svijeta“ Arhitektura zatvora i sličnih totalnih ustanova je u funkciji potpunog nadzora, kao „instrumenta pravilnog usmjeravanja“ i u cilju obezbjeđenja discipline, ali i stvaranja distance između osoblja i štićenika. „Logor predstavlja dijagram vlasti čije je dejstvo omogućeno potpunom preglednošću situacije. U urbanoj arhitekturi još dugo će se sretati – u projektima za radnička naselja, za bolnice, azile, zatvore, škole – taj model vojničkog logora, ili bar načelo na kojem se on temelji: da prostorna organizacija odražava hijerarhijsku strukturu nadzora“ (Fuko, 1997: 168).

U ustanovi se vrši dodatna izolacija odvajanjem „kolektiva“, „paviljona“, formiranjem tzv. odgojno-stimulativnih klasifikacionih grupa. Prostorna i socijalna marginalizacija su u simbiozi. Stepenn sigurnosti ustanove, dakle, određuje i njenu arhitekturu (i obrnuto). Nažalost, malo je arhitekata koji razumiju način funkcionisanja zatvora, potrebe tretmana, ali i potrebe zatvorenika. Beton, željezo, žica, rešetke su provjereni i po principu više je bolje, još uvijek od zatvora stvaraju neprobojne utvrde koje hermetički zatvaraju određeni prostor.

Dakle, smještaj zatvorenika u zatvor, uvjeti života moraju zadovoljavati osnovne kriterije humanosti i on ne smije ugrožavati njihovo mentalno i fizičko zdravlje¹⁰. Uvjeti života ne smiju biti u funkciji kažnjavanja, dapače. Bolji životni

¹⁰ Smješta zatvorenika u odgovarajuće prostorije spada u kategoriju zaštite njihovih ljudskih prava. Kao takav regulisan je zakonskim i podzakonskim aktima. Prilikom smještaja zatvorenika u spavaonice

standard od onoga koji su imali prije dolaska na izdržavanje kazne je u funkciji resocijalizacije. Polazi se sa stanovišta da stjecanje odgovarajućih kulturnih, higijenskih, radnih, navika (a to su često glavni tretmanski zadaci) može promijeniti stav zatvorenika prema sredini i u konačnici prema činjenju krivičnih djela. Nerijetko su neimaština i nepovoljni životni i smještajni uvjeti jedan od razloga činjenja krivičnog djela. Zatvorenici često nemaju higijenskih i stambenih navika¹¹, žive u getima, sociokulturnim okruženima u kojima žive osobe sličnih osobina, navika i modela ponašanja. U tim sredinama kriminal ne nailazi na odgovarajuću društvenu osudu i povratništvo u činjenju krivičnih djela je često posljedica upravo povratka u takvu sredinu i nastavka sa starim životnim navikama. Zatvorenici moraju poznavati kako životne tako i prostorne alternative.

Zbog naučne korektnosti važno je ukazati da su rijetke studije koje se bave utjecajem arhitekture i prostora na ponašanje zatvorenika (Siserman, 2012 u Moran i Jewkes, 2014: 350). Jacobs (2006 u isto) smatra da bi takva istraživanja bila „velika stvar“, međutim uprkos tome malo pažnje se posvećuje emocionalnoj i afektivnoj geografiji zatvora i njenom utjecaju kako na zatvorenike tako i na posjetioce ili druge koji se bave zatvorima. Polazi se od pretpostavke da (trenutno) karceralni prostor ima štetne a ne terapijske učinke na zatvorenike (Moran i Jewkes, 2014: 350). U skladu s tim su i zahtjevi udruženja Arhitekti/dizajneri/planeri za socijalnu odgovornost (*Architects/Designers/Planners for Social Responsibility – ADPSR*) koji su pokrenuli projekt „Bojkot zatvorskog dizajna“ i od Američkog instituta arhitekata (*The American Institute of Architects – AIA*) tražili da dopuni Etički kodeks i da zabrani projektiranje komora za pogubljenje i samica u zatvorima visoke sigurnosti (isto). U svjetlu ove kampanje je humanizacija zatvora i izgradnja „terapeutskih“ sredina. Gesler, (1992 prema Moran i Jewkes, 2014: 350) govori o terapeutskim krajolicima (*therapeutic landscapes*) koji promiču mentalno i tjelesno blagostanje. Istina pristup terapijskog krajolika još nije primijenjen na zatvorske objekte, međutim uspostavom tzv. „zelenih“ zatvora se ide u tom smjeru. Dakle, bez obzira na mali broj studija o utjecaju prostora na zatvorenike ovaj segment nije mogao biti zanemaren u stalnim inovacijama tretmana zatvorenika.

poštuje se njihovo ljudsko dostojanstvo i, u najvećoj mogućoj mjeri, privatnost, te zahtjevi zdravlja i higijene. Svaki zatvorenik mora u sobi imati dovoljno zraka, grijanje, ventilaciju, svjetla, prozori moraju biti dovoljno veliki da omogućavaju čitanje pod prirodnim svjetlošću, ulaz svježeg zraka, te dovoljno vještačke svjetlosti. Mora se voditi računa o površini spavaonice i prostornoj količini zraka (m³). Sve prostorije ustanove moraju se propisno održavati i redovno čistiti. Zakonske odredbe zemalja u okruženju u pogledu smještaja zatvorenika gotovo u potpunosti implementiraju preporuke date u Evropskim zatvorskim pravilima (tačke 18.1.-10. i 25.2.).

- 11 Zanimljiv je izraz jednoga zatvorenika kojim je objasnio način kupanja kod kuće. Ističući da ima bolje uvjete za održavanje higijene u zatvoru nego kod kuće tvrdi da se ovdje tušira a kod kuće „boikalira“, jer nema kupatila i tuša nego se kupa na način da zahvati vode u bokal i time se posipa.

5. Zaključak

Percepcija sredine u kojoj žive zatvorenici temelji na izvjesnom paradoksu. Naime, animozitet zatvorenika prema zatvoru i osoblju je stalan, žele što prije izaći iz zatvora, kritični su prema svemu, međutim istovremeno „privatiziraju prostor“, dijelove sobe, mjesto u redu za objedovanje, mjesto u kuhinji, u sobi za dnevni boravak i sl. Negoduju kada ih se prebaci u drugu sobu, na drugi krevet, kada neko od zatvorenika sjedi na njihovom mjestu u kuhinji. Altman (1975 u Knapp i Hall, 2010) razlikuje više vrsta prostora (naziva ih teritorij) tako da navodi stalne prvobitne teritorije (kuća i prostori koji nisu dostupni drugima), manje važne sekundarne teritorije (klubovi, kafić u susjedstvu), te privremeno zauzete javne prostore (parkovi, ulice, trgovi). Postoje i druge podjele teritorija, međutim za nas je zanimljivo u koju kategoriju svrstati zatvore. Teritorijalnost je povezana s potrebom zadovoljavanja intimnosti, odnosno povezana je s odnosima s drugima, s mehanizmom ponašanja svakoga zatvorenika. U zatvoru je to posebno značajno s aspekta potrebe procjene prizonizacije, ali i komunikacije. Prostor i odnos osuđenog prema prostoru je važan neverbalni znak na koji se treba paziti u komunikaciji sa zatvorenicima Riječ je o „metaporuci“ koju šaljemo zatvoreniku i koristimo u sprovođenju preodgojnih aktivnosti.

Analizom dostupne dokumentacije i samim posjetama autora zatvorima, došli smo do zaključka da su zatvori u našoj državi ustanove koje svojim infrastrukturnim rješenjima nastoje spriječiti interakciju kako s vanjskim „svijetom“ tako i onu unutarnju (odvojeni odgojni kolektivi, manje zajedničke prostorije, „isparcelisanost“ hodnika...). Razlozi za izolaciju, formiranje manjih grupa koje međusobno minimalno komuniciraju, su različiti. Zakonskim i podzakonskim aktima su regulisane klasifikacione grupe (prema uspjehu u tretmanu), izricanje disciplinske kazne samice, izdvajanje i vezivanje kao kratkotrajno sredstvo prinude, dok traju razlozi za njega, usamljenje do tri mjeseca kada je ugrožena sigurnost zatvorenika ili kada on ugrožava nečiju sigurnost, smještaj u karanten iz različitih razloga i sl. (vidjeti Zakon o izvršenju krivičnih sankcija u Federaciji BiH). Međutim, za nas je zanimljivija potreba po „parcelizaciji“ prostora u cilju lakšeg nadzora. Smatramo je nepotrebnom i štetnom u procesu resocijalizacije. U zatvorima je mali broj zatvorenika koji ne prihvataju pravila ustanove i kojima se mora izreći neka od navedenih (sigurnosnih) mjera. Interakcije i komunikacija kako zatvorenika međusobno, tako i zatvorenika s uposlenicima ali i uposlenika međusobno su ključne za sve faktore procesa tretmana. Kako pomiriti suprotnosti, koliko god to patetično zvučalo, i zatvor učiniti „ljepšim mjestom za život“? Pokušajmo razumjeti ovu floskulu metaforično jer oduzimanje slobode se protivi prirodi svakoga živoga bića, tako i zatvor nikada neće biti privlačan. Međutim,

zatvorenicama se može boravak u zatvoru učiniti manje stresnim, društvo koje ih je zatvorilo manje neprijateljskim i zadaci koje trebaju izvršiti prihvatljivijim. U vezi s tim, stvaranje „priyatne, domaće atmosfere“ i odgovarajuće komunikacijske klime je prvi zadatak koji je neophodno izvršiti prije ostalih tretmanskih aktivnosti.

Zidovi oko zatvora pored spomenute sigurnosne funkcije imaju i simboličko značenje – odvajanje dva „svijeta“. Sivilo betonskih blokova, žica i grube arhitektonske izvedbe su u kontekstu odvrćanja od ulaska u ustanovu, odnosno činjenja krivičnih djela. Doživljaj zatvora, po samom ulasku u ustanovu ima ulogu socijalne mortifikacije zatvorenika – zaboraviti se mora na život prije dolaska na izdržavanje kazne. Postaje se zatvorenik bez ranijih socijalnih uloga (Špadijer – Džinić, 1973). Ovakav pristup je nesumnjivo pogrešan. Potpuno slamanje i izgradnja ličnosti „iz pepela“ je najprije nehumano ali i nesigurno kako zbog subjektivnih faktora (razvoj animoziteta prema ustanovi i terapeutima, odnosno društvu koje nameće takav tretman) tako i objektivnih (u zatvoru je nemoguće isključiti neželjene utjecaje drugih zatvorenika, tzv. „kriminalna infekcija“).

Dakle, zatvor svojim položajem u okolini, svojim enterijerom, izgledom, a i unutarnjim rasporedom pridonosi percepciji sredine u kojoj se zatvorenik nalazi ali i direktno utječe na interakciju kako samih zatvorenika tako i osoblja sa zatvorenicama¹². Zahtjevi sigurnosti, simbolička funkcija zatvora, stvorena percepcija zatvora prije dolaska na izdržavanje kazne, arhitektonske barijere i procedure su „ometaći“ komunikacijskog procesa u zatvorima ali i samoga procesa resocijalizacije. Prostor u zatvoru je determinanta „socijalne promocije“ i svih oblika interakcije. Polazeći od tih spoznaja njegovo razumijevanje prevazilazi pojam „mjesta izdržavanja kazne“ zatvorenika i „radnog prostora“ uposlenika. Zatvor je „životna zajednica“ sa svim njenim atributima i tako se mora razumjeti ukoliko se želi ostvariti njena svrha.

Literatura

- Adler, P. A. & Adler, P. (1998) *Observational Techniques* U: N. Denzin i Y. S. Lincoln (eds.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. London: Sage, str. 79–110.
- Atanacković, D. (1988) *Penologija*. Beograd: Naučna knjiga.

12 U jednom periodu su, u SAD, banke građene tako da daju dojam sigurnosti i snage. U unutrašnjosti su bili veliki mramorni stubovi, metalne prečke, metalna vrata i sl. Vremenom se to mijenja u toplo, domaće okruženje koje bi trebalo biti ugodno ljudima i gdje bi mogli pričati o svojim finansijskim problemima (Knapp, Hall, 2010: 121). Slična situacija je i sa zatvorima prelazak od kažnjavanja ka predgoju i resocijalizaciji trebaju pratiti i arhitekturna rješenja koja podržavaju integraciju, koja ne marginaliziraju, segregiraju i izoliraju.

- Barton, B. F. & Barton, M. S. (1993) *Modes of Power in Technical and Professional Visuals*. *Journal of Business and Technical Communication*, 7 (1), str. 138–162. <https://doi.org/10.1177%2F1050651993007001007>
- Bentam, Dž. (2014) *Panoptikon*. Novi Sad: Mediterran Publishing d.o.o.
- Coyle, A. (2002) *Ljudska prava u upravljanju zatvorima i kaznionicama*. London: Međunarodni centar za zatvorske studije.
- Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Jovanić, G., Petrović, V., Macanović, N. (2020) Freedom deprivation in prisons of Serbia. *Journal of Investigative Psychology Offender Profiling*, 17(2), str. 173–190. <https://doi.org/10.1002/jip.1540>
- Karthaus, R., Block, L. & Hu, A. (2019) Redesigning prison: the architecture and ethics of rehabilitation. *The Journal of Architecture*, 24 (2), pp. 193–222. <https://doi.org/10.1080/13602365.2019.1578072>
- Knapp, M. L. & Hall, J. A. (2010) *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Knežević, M. (2008) *Penologija u socijalnom radu (i socijalni rad u penologiji)*. Zagreb: Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu. Studijski centar socijalnog rada. Zavod za socijalni rad.
- Korać, H. (2008) *Penologija*. Kiseljak: Pravni fakultet u Kiseljaku.
- Kraftl, P. & Adey, P. (2008) Architecture/affect/inhabitation: Geographies of being-in buildings. *Annual Association of American Geography*, 98(1), str. 213–231. <https://doi.org/10.1080/00045600701734687>
- Krivični zakon FBiH, *Službene novine FBiH* 36/03.
- Kupčević-Mladenović, R. (1972) *Osnovi penologije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Macanović, N. (2007) Odnos formalnog i neformalnog sistema u kazneno-popravnim ustanovama. *Temida*, broj 4. str. 57–61. Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- Macanović, N. (2021) Karakteristike neformalnog zatvorskog sistema. *Defendologija*, Vol.7, No. 11–12, str. 23–30.
- Macanović, N. i Kuprešanin, J. (2016) Položaj zavisnika u neformalnom sistemu penalnih ustanova u RS. *Kriminalističke teme*. br.1–2, str. 33–42.
- Macanović, N. i Nadarević, D. (2014) *Penološka andragogija*. Banja Luka: Evropski defendologija centar.
- Macanović, N. i Selak, G. (2016) *Aktuelnosti u penološkoj teoriji i praksi*. Banja Luka: Centar modernih znanja.
- Moran, D. & Jewkes, I. (2014) „Green“ prisons: rethinking the „sustainability“ of the carceral estate. *Geographica Helvetica*, 69, str. 345–353. <http://dx.doi.org/10.5194/gh-69-345-2014>

- Piz, A. & Piz, B. (2009). *Definitivni vodič kroz govor tela*. Beograd: Mono i Manjana.
- Špadijer – Džinić, J. (1973) *Zatvoreničko društvo*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija FBiH, „*Službene novine FBiH*“, broj 44/98, 42/99, 12/09, 42/11.

Internet izvori

- CPT (2021) Izvadak iz 30. Opšteg izvještaja CPT-a objavljenog 2021. godine – *Prag pristojnosti za zatvore – kriteriji za procjenu uslova u pritvoru/zatvoru*, CPT/inf (2021)5-part. Dostupno na <https://www.coe.int/en/web/cpt/-/council-of-europe-anti-torture-committee-carries-out-visit-to-bosnia-and-herzegovina-focussed-on-law-enforcement-agencies>, pristupljeno 08.07.2022.
- CPT, (2022) Izvadak iz 31. Opšteg izvještaja CPTa objavljenog 21. aprila 2022. godine – *Borba protiv prenapučenosti zatvora*, CPT/inf (2022) 5 – part. Dostupno na <https://www.coe.int/en/web/cpt/-/council-of-europe-anti-torture-committee-carries-out-visit-to-bosnia-and-herzegovina-focussed-on-law-enforcement-agencies>, pristupljeno 08.07.2022.
- Crnjanski Spasojević, V. i Uskoković Z. (2016a) Od Bastilje do Alkatraza. *Večernje novosti, online*. Dostupno na http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:616784-Od-Bastilje-do-Alkatraza pristupljeno 06.09.2021.
- Crnjanski Spasojević, V. i Uskoković Z. (2016b) Haps iz koga se ne može pobeći. *Večernje novosti online*. Dostupno: http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:618489-Haps-iz-koga-se-ne-moze-pobeci pristupljeno 06.09.2021.
- Evropska zatvorska pravila. *Preporuka Rec. (2006) 2 i Dodatak preporuci Rec. (2006)2 Odbora ministara državama članicama o Europskim zatvorskim pravilima*. Dostupno na http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/149_evropska_zatvorska_pravila.pdf pristupljeno 14.08.2021.
- *Extracts from Erving Goffman with concept links (1961)*. Dostupno na <http://studymore.org.uk/xgof.htm#Asylums> pristupljeno 09.06.2022.
- Kaushik, P. (2014) Presidio Modelo, The Abandoned Panopticon Prison of Cuba. *Amusing Planet*. Dostupno na <http://www.amusingplanet.com/2014/04/presidio-modelo-abandoned-panopticon.html> pristupljeno 17.09.2021.
- Nešić, A. (2014) *Zatvorska priča: CZ*. Dostupno na <https://zatvorskaprlica.wordpress.com/tag/grupna-soba/> pristupljeno 22.08.2021.
- National Institute of Corrections (2011) *The Greening of Corrections Creating a Sustainable System*. Dostupno na: <https://s3.amazonaws.com/static.nicic.gov/Library/024914.pdf> pristupljeno 12.07.2022.

- Više od zatvora, (2011) *Portal građevinske industrije, građevinarstvo RS*. Dostupno na: https://www.gradjevinarstvo.rs/tekstovi/2069/820/vi%C5%A1e_od_zatvora pristupljeno 24.08.2021.
- Web stranica KPZ Tuzla (n.g.) *Sektor za poslove odgoja – tretmana*. Dostupno na <http://www.kpztuzla.gov.ba/view-more/sektor-za-poslove-odgoja-tretmana/98> pristupljeno 17.02.2021.

Damir NADAREVIĆ, PhD
Penitentiary institution Bihać

Nebojša MACANOVIĆ, PhD
Associate professor
Faculty of political science
Banja Luka

ARCHITECTURAL SOLUTIONS AS COMMUNICATION BARRIERS IN PRISON

Architecture is an art form that, in addition to its aesthetic function, must also fulfil the practical one. Prisons are buildings that are closest in function to fortified (bastioned) architectural endeavours. For that reason, the functionality is overemphasised in relation to aesthetics. However, the prison is an architectural form which, in addition to aforementioned, has a role of communicating with the environment. From a communicative perspective, a semiotic approach to understanding prison architecture is important because it is a symbolic language. On one side, it symbolizes the power of the state, its strength and determination to protect its good (laws) – general prevention. On the other side, starting from the goals of punishment, re-education and re-socialization (special prevention), architectural solutions must be such that they do not marginalize, segregate and isolate, they must support integration. Thus, when analysed through the prism of Herbert Marshall McLuhan, prison can be understood as both a medium and a message. The medium is a certain architectural form and the message are the declarative goals of the purpose of serving a prison sentence (resocialization and re-education). In this paper, we try to “reconcile” the antagonisms that, by their etymology, are inherent in the form (object) and content (tasks) of the prison.

Keywords: *architecture, prison, communication, prisoners*